

УДК 711.01.09

Жирак Р.М.,

zhyrak@ukr.net, ORCID: 0000-0002-3051-5457,

ПВНЗ Університет Короля Данила, м. Івано-Франківськ

DOI: 10.32347/2076-815x.2019.71.170-186

**ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ МАЛИХ ПОСЕЛЕНЬ
РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРОФІЛЮ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ.
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Розглянуто історичні аспекти формування планувальної структури міських поселень рекреаційного профілю в Українських Карпатах, розкрито генезу їх просторової організації. Здійснено аналіз передумов їхнього історичного та еволюційного розвитку. Встановлено, що виникнення, формування, і розвиток малих міст Карпатського регіону, насамперед, пов'язане з виконанням ними рекреаційних функцій, розвитком туристичної діяльності та розвитком різноманітних народних промислів. Історія формування малих міст тісно взаємопов'язана з історією розвитку людського суспільства і, особливо, його господарською діяльністю. Малі міста Українських Карпат відіграють важливе значення в просторовій та архітектурно-містобудівній організації регіону, є необхідним елементом системи розселення, центрами культури, туризму, рекреації.

Ключові слова: малі міські поселення, проблеми історичного розвитку, просторова організація, рекреація, Українські Карпати

Постановка проблеми.

Внаслідок значного зростання чисельності населення великих міст, їх несприятливої економічної та екологічної ситуації, дедалі більше зростає роль малих міських поселень у поселенському, виробничому, рекреаційному та туристичному відношеннях. В Україні у малих міських поселеннях відбуваються істотні зміни під впливом глобалізації, суспільних трансформацій та міграційних процесів. Нині в дослідженні малих міських поселень важливими є питання сучасного стану їх розвитку, підвищення ролі у територіальній структурі господарства і системі розселення населення регіонів, впливу традиційних і новітніх чинників на їх розвиток, відновлення та збереження містоутворюючої бази, їх значення у системі регіональних, міжрегіональних і міжнародних (у т.ч. прикордонних і транскордонних) ринків; демографічної ситуації, формування ринків праці, міграційних процесів, використання потенціалу місцевих громад [11].

Обговорюючи проблему історії та сучасного розвитку малих міст, слід зазначити, що науковці досліджували найрізноманітніші аспекти функціонування малих міст: питання класифікації малих міст, соціально-економічного розвитку, управління розвитком та стратегічного планування, містобудівної ситуації. Це такі вітчизняні вчені, як Н. Склярчук (2003), Б. Хархаліс (2004), Н. Пушкарьова (2006), Н. Кукса (2006), Е. Зінь (2007), М. Кушниренко (2008), І. Боршош (2009), Т. Дерун (2009), Н. Глинський (2009), А. Артеменко (2010), А. Прищеп (2011), І. Ладигіна та Ю. Шкодовський (2002), Я. Вовчук (2013), М. Клименко (1996, 2006, 2008), О. Дмитрук (2004), Г. Денисик О. Бабчинська (2006) [9].

Українські Карпати – територія із порівняно невисоким рівнем урбанізації. Тому саме малі міські поселення визначають характер і рівень соціального розвитку, розміщення продуктивних сил, інноваційні можливості для рекреаційного і туристичного розвитку регіону.

Автор статті дотримується і поділяє точку зору професора М. М. Габреля, який вказує, що останніми роками значна увага приділена розробці стратегії розвитку рекреаційних територій, оновленню планувальних матеріалів та іншої містобудівної документації. Спеціалісти концентруються переважно навколо соціально-економічних питань, а роль простору, просторового потенціалу, шляхів та методів його використання явно недооцінюється. У розвитку рекреаційних територій проблема просторової організації стає вирішальною. Рекреаційні ландшафти виступають важливим матеріальним активом розвитку, підвищуючи інвестиційну привабливість, що особливо актуально для Карпатського регіону [1]

Мета статті – розкрити генезу просторової організації малих міських поселень рекреаційного профілю Українських Карпат.

Для її досягнення необхідно здійснити аналіз передумов історичного розвитку, виникнення, формування та розвитку малих міських поселень Українських Карпат.

Актуальність роботи зумовлена тим, що на сьогоднішній день недостатньо уваги приділяється вивченню просторової організації та архітектурно-містобудівних проблем малих міст, які є найчисленнішою групою міст за кількісним складом, в Україні. Особливої уваги заслуговують малі міста рекреаційного профілю Українських Карпат, враховуючи що вони, у більшості своїй, монофункціональні [9]. Сьогодні архітектурно-планувальне, містобудівне, екологічне і соціально-економічне становище більшості малих міських поселень Українських Карпат є складним. Тому для успішного розвитку рекреаційного і туристичного потенціалу Українських Карпат

необхідно ідентифікувати проблеми та слабкі сторони розвитку таких населених пунктів, а також визначити шляхи їх перспективного розвитку.

Виклад основного матеріалу

1. Стан дослідження проблематики малих міст рекреаційного профілю

Карпатський регіон є одним із перспективних регіонів України для розвитку індустрії відпочинку. Займає площу 56,6 тис. км², відноситься до давно освоєних, тут проживає 6,5 млн. чол.. Розселення в ньому формують 72 міста, 100 селищ міського типу, 3584 села. Щільність поселень і населення вища середньо пересічного показника по Україні і відзначається неоднорідністю. Система розселення утворена високо щільними груповими формами у підкарпатській і закарпатській урбанізованій зонах з виділенням зони менш інтенсивного заселення і за господарювання в межах Українських Карпат. Найбільш щільно заселеним є стик гірської і рівнинної географічної зон, де проявляються переваги обох зон [1].

Регіон володіє значним ресурсним потенціалом: багата історія краю та добре збережені об'єкти матеріальної і духовної культури. Рекреаційний потенціал регіону високо оцінюється провідними вітчизняними та зарубіжними науковцями. У минулому цей потенціал активно використовувався для організації відпочинку різних суспільних верств населення, створилася мережа рекреаційних об'єктів. Монополія держави на курортно-рекреаційні ресурси та соціально-економічні відносини радянського періоду не сприяли повноцінному розвитку індустрії відпочинку. У роки незалежності України в нових умовах (перехід до ринкової економіки, а також розвиток різних форм власності та систем господарювання) активізувалося освоєння рекреаційного потенціалу регіону та будівництво нових об'єктів [14].

Розвиток рекреації визнано провідним напрямом соціально-економічної діяльності краю. На тлі активної розбудови протягом останніх десятиліть нових потужних комплексів, в окремих районах Карпатського регіону й надалі залишилися малорозвинена інфраструктура, загострюються екологічні та соціально-економічні проблеми, утрачаються естетичні якості та унікальність ландшафтів [7].

Фундаментальні питання теорії архітектури та організації просторів досліджували такі науковці, як: Білоконь Ю. М., Вадимов В. М., Гутнов О. Е., Дьомін М. М., Пучков А.О., Тімохін В. О., Фомін І. О., Черкес Б. С., Шулик В. В [13].

Ландшафтно-містобудівну складову регіону, його архітектурні та планувальні проблеми вивчали Габрель М.М., Криворучко Ю.І., Панченко Т. Ф.,Петришин Г.П., Посацький Б.С., Шульга Г.М. Історико-мистецьку та культурну складову рекреації в Карпатському регіоні досліджували Гуменюк Г.

М., Лаврук М.М., Проскуряков В.І., Соломченко О.Г., Юрчишин Г.М.. Над дослідженнями архітектурної спадщини краю працювали також Бевз М.В., Білінська О.Б., Держипільський Л.М., Кугутяк М.В., Лесик О.В., Михайлишин О.Л., Тимофієнко В.І. та інші. Рекреаційним районуванням та вивченням дослідженням потенціалу Карпат займалися: Гудима М.Г., Крачило М.П., Мазур Ф.Ф., Павлов В.І., Попович С.І., Приходько М.М., Федоренко Н.В. Архітектурну організацію рекреаційних об'єктів регіону досліджували Божук Т.І., Дутчак С.В., Кащенко Т.О., Проскуряков В.І., Слепцов О.С., Тарас Я.М [13].

Питанням дослідження малих міських поселень, їх розвитку та функцій присвячено чимало праць зарубіжних і вітчизняних науковців. У 30-х роках ХХ ст. В. Крісталер та А. Льош заклали теоретичні основи формування територіальної структури господарства та ієрархічної організації мережі поселень або «центральної місць». Малим міським поселенням відводилась роль центрів навколишньої території – центрів освоєння ресурсів, розвитку господарства і зосередження населення [11].

Питанням вивчення міст, зокрема малих міських поселень, присвячені роботи вчених багатьох зарубіжних шкіл: німецької – Ф. Ратцеля, К. Гассерта, Е. Геттгера і О. Шлютера; американської – Ч.Харріса і Е. Ульмана; французької школи економіко-географів – Р. Дюгран, І. Бабено, Ж. Арман, Ж.-П. Лаборі та інших. Більшість зарубіжних вчених підкреслювали необхідність класифікації міст за функціями, які вони виконують в системах розселення, їх зв'язками з сільською місцевістю й великими містами. Ці поселення вивчали як центри розвитку території (Ж.-П. Лаборі) та з позицій збереження їх культурної спадщини, оскільки в рекреаційних районах розвиток малих міських поселень інтенсивніший. Слід зазначити, що серед зарубіжних дослідників немає єдиної думки щодо наукового визначення поняття «мале міське поселення». У їхніх працях зазначається, що це поселення з чисельністю населення від 3 до 20 тис. осіб, в яких поєднані риси міських і сільських населених пунктів та зосереджений певний економічний потенціал [11].

У зв'язку зі зростанням чисельності міського населення та збільшенням значення урбанізації в житті суспільства питання міського розселення досліджували вчені за радянських часів: О.А. Константинов, І.М. Маєргойз, Б.С. Хорев, М.М. Баранський, Г.М. Лаппо, Є.Н. Перцик, Ю.Г. Саушкін, Н.І. Блажко та ряд інших вчених. У їхніх працях зазначено, що місто, в тому числі мале місто, – це складна система, що сформувалася в ході історичного процесу на основі природних, а в подальшому виробничих умов території. Спільним в їхніх підходах є те, що основою розвитку малих міських поселень вчені

вважають поділ праці, формування містоутворюючої бази та зосередження населення [11].

Вивчення міського розселення, територіальної структури господарства та їх взаємозв'язку займалися і українські вчені. Це, зокрема, відображено в працях Ю.І. Пітюренка, В.І. Нудельмана, Д.І. Богорада, А.І. Доценка, М.М. Дьоміна, В.Т.Зінич, А.С.Степаненка, В.В. Загороднього, М.І. Фашевського, В.О. Джамана, П.С. Коваленка, А.А. Мозгового та інших науковців, де визначено передумови виникнення міст, у тому числі малих міських поселень, їх роль, функції та зв'язки в системах розселення й територіальній структурі господарства, розроблені типології міських поселень. Особливо виділяються роботи Ю.І. Пітюренка, в яких формування малих міських поселень розглядається на основі тісного взаємозв'язку територіальної структури господарства і систем розселення. При цьому велике значення надається виробничим і невиробничим чинникам у формуванні систем населених пунктів, у тому числі малих міських поселень [11].

А.А. Мозговий одним з перших у незалежній Україні детально розкрив зміст поняття «мале місто», зазначивши, що це – населений пункт, адміністративно-територіальна одиниця, яка має офіційний, законодавчо затверджений Верховною Радою України статус міста районного (обласного) значення, з чисельністю населення менше 50 тис. осіб, виконує систему функцій та має виняткову роль в організації та управлінні розвитком прилеглих територій [8].

Чинники формування і розвитку малих міських поселень, виділені вченими, залишаються актуальними. Зокрема, наявність містоформуючої бази, зосередження населення, транспортне положення мають визначальне значення для функціонування малих міських поселень. Разом з тим, зменшується значення ресурсного чинника. На розвиток малих міських поселень значно впливало місцерозташування, територія з її природними умовами, положення по відношенню до інших навколишніх природно-географічних, соціально-економічних, розселенських об'єктів, а також господарська діяльність прилеглої території, центром якої вони ставали. Міста формувалися під впливом навколишніх сільських територій і виконували функції вузлових пунктів. У свою чергу, прилегла територія змінювалася під впливом міста, яке прагнуло найповніше використати її для задоволення своїх потреб. Нині навколишня сільська місцевість залишається постачальником мінеральних, водних, лісових та інших видів ресурсів, продуктів харчування, а також є зоною відпочинку міських мешканців. Населені пункти, в тому числі малі міські поселення, що виникли на певній містоутворюючій функціональній базі, стали важливим чинником територіальної організації виробництва. Однак нині, в

умовах суспільних трансформацій, вирішального значення набувають ринкові механізми, конкуренція, залучення інвестицій, нові форми організації виробництва [11].

Питання стратегічного управління та розвитку малих міст детально вивчені В. Вакуленком. В. Удовиченко аналізує моделі соціально-економічного розвитку міст в умовах формування ринкових відносин [11]. Т. Дерун досліджує функціональну роль і проблеми малих міст України та пропонує шляхи державного втручання для вирішення окреслених проблем [3].

У Конституції України (стаття 133) малі міста та селища законодавчо закріплені як низові територіальні одиниці адміністративно-територіального устрою України [6]. Відповідно до державних будівельних норм населені пункти чисельністю до 50 тис. осіб відносять до малих міст, сюди ж зараховують селища міського типу [2].

Проте, в науковій літературі немає єдності думок щодо групування міст. Досить широко використовується класифікація міст Б.С. Хорєва [11]. Категорію міст з чисельністю населення до 50 тис. осіб він розділив на підгрупи залежно від рівня соціально-економічного розвитку міських поселень та їх ролі в територіальній структурі господарства та системі розселення населення. Населені пункти з людністю менше 10 тис. осіб названо «дуже малими містами» або «селищами», 10-20 тис. осіб – «малими містами», а 20-50 тис. осіб – «напівсередніми». Всі вони об'єднані в загальну категорію «малі міські поселення». Такий розподіл малих міських поселень залишається актуальним донині. У більшості випадків простежуються особливості соціально-економічного розвитку відповідно визначених груп. Серед малих міських поселень особливе місце займають напівсередні міста з населенням 20–50 тис. жителів. Це категорія перехідного типу між малими і середніми містами з наявністю ознак, характерних для обох типів. Нині населені пункти цієї категорії перебувають порівняно в кращому економічному та демографічному становищі. Це пов'язано з більш диференційованою виробничою та соціальною інфраструктурою, різноманітністю місць прикладання праці, кращим рівнем розвитку соціальної сфери. Такі міста, як правило, є центрами міграційної активності. З одного боку, частина населення переїздить до більших міст, водночас вони притягують населення розташованих поблизу селищ та сільської місцевості. У малих міських поселеннях з населенням менше 20 тис. жителів може бути або декілька невеликих промислових підприємств, або одне головне підприємство державного значення. У переважній більшості таких поселень відбувається занепад містоутворюючої бази, скорочення чисельності населення, спостерігається висока смертність та негативне сальдо міграції. У нинішніх умовах ці міста мають менш сприятливі умови розвитку, перебувають у

важкому соціально-економічному становищі внаслідок вузької спеціалізації промисловості та кризових явищ в економіці. Для них характерний ряд проблем, пов'язаних з працевлаштуванням населення, розвитком виробничої та соціальної інфраструктури [11].

Серед малих міських поселень особливу групу становлять селища. Це відносно невеликі поселення перехідного типу. В Україні понад 90 % з них мають людинність до 10 тис. осіб, у тому числі близько 40 % - до 3 тис. осіб. Поняття «селище» є дискусійним, оскільки ця назва нечітко визначає роль таких населених пунктів у системі розселення та структурі господарства. В Україні поселення проміжного типу, що виконували роль регіональних центрів з обслуговування навколишніх територій, здавна називалися містечками. Деякі вчені вважають, що в адміністративно-територіальній структурі держави має бути відроджена первісна назва таких форм розселення [11].

Отже, малі міські поселення – це населені пункти, які є важливими елементами територіальної структури господарства і системи розселення, сформувалися на основі природних, історичних та соціально-економічних факторів, що спричинили розвиток поселень з невисокою концентрацією промислового потенціалу і невеликою щільністю забудови. Малим міським поселенням притаманний ряд ознак, що якісно відрізняють їх від інших груп населених пунктів: невеликий промисловий потенціал; локалізація виробництва, що не потребують високої територіальної концентрації; розміщення переважно добувних та переробних галузей, які використовують місцеві природні ресурси; виконання організаційних та адміністративно-управлінських функцій по відношенню до навколишньої території, є її центрами; є центрами міграційної активності між сільською місцевістю та середніми і великими містами; незначна щільність забудови, що поєднує риси міської та сільської місцевості [11].

У системі міського розселення ряду областей України малі міські поселення становлять більшість (їх частка може досягати 93 %). Вони формують генеральну схему регіону, центрами якої, як правило, стають малі міста та великі селища. Зокрема в системі розселення України переважають малі міста з чисельністю населення 10-20 тис. осіб та селища з чисельністю 3-5 тис. осіб. З кожним роком зростає кількість поселень чисельністю менше 10 тис. осіб [1]. У більшості областей України малі міські поселення відіграють роль основних елементів територіальної структури господарства і системи розселення. Вони виконують виробничу, демографічну, торгівельну, транспортну, соціальну, адміністративно-управлінську, рекреаційну та природоохоронну функції, часто формують опорний каркас території [11].

2. Історичні передумови формування та розвитку малих міст рекреаційного профілю Українських Карпат.

Карпати – це перлина України, надбання усього українського народу, яка має бути збережена і раціонально використовуватись багатьма поколіннями українців. Найбільш повно ситуацію щодо гірських територій та філософію підходів до їх розвитку викладено у досить всеохопному документі ООН "Порядок денний на 21 сторіччя", ухвалений Конференцією ООН з довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро, 3-14 червня 1992 року. Глава 13 цього документу, якраз присвячена проблемам та розвитку гірських територій [5, 7].

Екосистема гір є складною та незахищеною від людського втручання і тому гори перебувають під захистом не тільки національних держав, а й міжнародного співтовариства. Це записано у ратифікованій Україною Рамковій конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат. Розуміючи необхідність збереження унікальної екосистеми Карпат, ми маємо пам'ятати, що в Карпатах споконвіків живуть і мають жити люди [5].

Система поселень Українських Карпат є невід'ємною складовою державної поселенської мережі. Проте орографічні, гідрологічні, ландшафтні та інші природно-географічні особливості гірських територій значно відрізняються від умов розселення передгірських, особливо рівнинних, районів. Отже, треба застосовувати своєрідний підхід до визначення чинників утворення поселенської мережі Українських Карпат. Одночасно з наведеними чинниками, у контексті загальносуспільного історичного розвитку нашої держави важливу роль відіграють історичні особливості розселення та формування поселенської мережі гірського регіону [10].

Історія заселення карпатського регіону людьми налічує близько мільйона років. 7 тис. років тому гірські масиви опинилися у сфері впливу активної господарської діяльності людини. Різноманітні історичні події призводили до постійного збільшення населення краю. Примітивні методи аграрного господарства на початку неолітичної доби стали причиною значного обезліснення Західних і частково Східних Карпат. Подальше підвищення розвитку матеріально-виробничого рівня у зв'язку із застосуванням металу значно розширило сферу впливу людини на навколишні ландшафти. Політична ситуація, яка виникла в Європі під час формування держав, зробила карпатський регіон пограничним, де перетиналися сфери інтересів різних країн. Тривала в історичному часі зміна влад та підвищення технічного оснащення промислів призвели до формування у Карпатах сучасних антропогенних ландшафтів [4].

Історичні та літературні джерела, археологічні знахідки засвідчують, що гірські райони Карпат поряд з рівнинними районами належать до давно

заселених і освоєних територій. Найдавніші поселення на території України розташовані в Закарпатті. В районі Королево – Рокосово знайдено сліди найдавнішого проживання (близько мільйона років тому) первісної людини [10]. Слідів стоянок людей кам'яної доби на території Українських Карпат дуже мало. Крім того, вони не підтверджені відповідними датуваннями. Однак археологічні дослідження на території Західних Карпат (зокрема в Пенінах) зафіксували найдавніші поселення віком 32 тис. р. У верхів'ях Сяну знайдені стоянки віком 14 тис. р. Археологи вважають, що в палеоліті Карпатські гори не були непрохідним бар'єром для міграцій населення [4].

Перехід від палеоліту до мезоліту відбувся на тлі значних кліматичних змін, пов'язаних із пізньольодовиковим потеплінням. Криза мисливського господарства також стала причиною роздрібнення мезолітичних племен і підвищення їхніх міграцій. У верхів'ях рік Прут, Бистриця, Лімниця та в районах Покуття знайдено понад 100 пунктів мезолітичного часу [4].

Довгий час вважалося, що племена рільників оселялися тільки у передгірських районах Карпат, і господарські інтереси примушували підніматися людей в гори лише епізодично, наприклад, для сезонного випасання худоби. Проте в останні десятиліття з'ясувалося, що не тільки скотарі, а й давні хлібороби могли використовувати гірські обшири для господарювання. Як зазначає польський археолог М. Новак, нині легше сказати, де в Карпатах не знайдено решток культури лійчастої кераміки (однієї з ранніх неолітичних культур), ніж перелічувати всі знахідки [4].

Певна річ, що їх немає в найвищих поясах Карпат, де й нині поселення є поодинокими. Типові місця заселення цією культурою в Карпатах — це передгірські пагорби і пагорби середгірських котловин заввишки до 500 м. На схилах горбів формувалися ґрунти, придатні для рільництва. Екстенсивне підсічно-вогневе рільництво людности культури лійчастої кераміки призвело до значного знеліснення гірських масивів Західних і частини Східних Карпат уже в IV тис. до н. е. Це дало змогу представникам хронологічно подальшої культури шнурової кераміки насипати в III тис. до н. е. на цих знеліснених просторах численні кургани [4].

На початку римського періоду (приблизно в II ст. до н. е.) у Карпатах з'являються дакійські племена, культура яких мала суто гірський характер. Вони вміли використовувати гірські схили для побудови городищ, фортифікаційних споруд, святилищ, ремісничих, головно металургійних, центрів, і для рільництва [4].

У римській період активність торговельних шляхів через Карпати підтверджується численними знахідками римських монет. На цей час на території Передкарпаття розвивалися добре вивчені черняхівська культура і

культура карпатських курганів. Здебільшого то було хліборобське населення, яке також займалося й металургією. Вважається, щоці дві культури стали базою для формування ранньослов'янських племен [4].

З V ст. н. е. почав розвиватися слов'янський етнос. У карпатському регіоні з'явилися ранньослов'янські городища. Особливо інтенсивно вони стали розвиватися з IX ст. Скандинавські писемні джерела називають нашу територію «країною градів». До цього часу належить виникнення літописного Галича в Передкарпатті. На той час у західній частині Карпат виникла об'єднана Великоморавська держава, а у східноєвропейському регіоні — Київська Русь. Карпати фактично були пограничною територією. У ранньослов'янський час у них проживали східні (карпатські) хорвати. Вони намагалися триматися незалежно від Київської Русі, однак після походу князя Володимира (кінець X ст.) були інтегровані у складі цієї держави. Тим самим часом датовані добре відомі фортифікаційні споруди в Карпатах (напр. Тустань). Їхня культура повністю подібна до культури інших земель Київської Русі [4].

У заселенні гірських районів Карпат виділяють такі головні періоди: X–XV ст., XV–XVIII ст., XIX–XX ст. [10].

У X–XII ст. на території гірських районів Карпат існували окремі поселення, жителі яких були пастухами і вели відповідний спосіб життя.

У XII ст. Передкарпаття, північні схили Карпат і Північна Буковина увійшли до складу Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівства, натомість Закарпаття контролювалося Угорським королівством. Границя пролягала по головному вододільному хребту. В Карпатах укріплювалися фортифікаційні споруди (Тустань, Бубнище), а у зв'язку з розповсюдженням християнства з'явилися монастирі [10].

Протягом XIV–XVII ст. заселення Карпат значно збільшилося внаслідок тиску ординців. Татари часто спустошували Покуття і навіть доходили до Самбора і Санока. Ці напади були однією з причин просування частини населення з рівнини у глибину гір. Нові села стали виникати на місцях тимчасових поселень, як звичайно, уздовж річкових долин.

Різноманітні визвольні рухи також спричиняли ріст карпатського населення. Завдяки зручним фізико-географічним умовам і незначному проникненню в гори феодалної влади (у Карпатах ще довгий час зберігалися рештки общинного устрою), саме тут виникали вогнища опору.

У XV–XVIII ст. заселення найінтенсивніше відбувалося в гірській частині Львівської (Старосамбірський, Турківський, Сколівський райони) та Івано-Франківської областей [10].

Заселення Карпат у XVI ст. органічно пов'язують з питанням поширення волоського права. Теорію так званої волоської колонізації Карпат уперше

висловив польський історик А. Стадницький. Інший погляд на питання заселення Українських Карпат має Ю. Г. Гошко. Він вважає, що головною причиною заселення гірських районів були масові втечі селян з поміщицьких маєтків на вільні землі внаслідок посилення феодалної експлуатації, захоплення шляхтою селянських наділів. Інша важлива причина втечі – постійні татарські набіги. Найвідповіднішим місцем, де втікачі могли знайти притулок, почувати себе вільніше, були Карпати, куди не досягали татарські орди [10].

На початку XIX ст. у горах, де переробляли залізну руду за допомогою деревного вугілля, винikli малі присілки, наприклад, Ангелів у долині Лімниці, Гута в долині Бистриці-Солотвинської. З часом, не витримавши конкуренції, ці поселення занепали, а їхнє місце ненадовго зайняли присілки, пов'язані з переробкою деревини.

В середині XIX ст. з розвитком капіталістичних відносин у Карпатах значно розвинулися різні види виробничої діяльності. Чільне місце за інтенсивністю розвитку та ступенем впливу на середовище займали лісорозроблення і деревооброблення. В той час було побудовано декілька сотень тартаків, до лісових масивів проведена залізниця. У передгірських районах інтенсивно розвивалася скляна гута, солеваріння, добування нафти, озокериту та їхня переробка. Але карпатський регіон, незважаючи на значне орографічне розчленування, значною мірою залишався аграрним краєм. Сприятливішими були умови для рільництва в західній і центральній частинах Українських Карпат, де проживали лемки і бойки, і трохи гірші у східній частині, заселеній гуцулами. Це стало домінантним фактором при формуванні господарсько-культурних звичаїв цих трьох етносів. Бойки і лемки — це землероби, а гуцули — насамперед пастухи, хоча й вони займалися рільничою практикою [10].

Процес заселення Карпат відбувався знизу вгору, а не згори вниз, як це мало б бути в разі тваринницького напряму господарства, долинами рік, а коли виходив на хребти – розпорощував, поселенці обминали стрімкі урвища та вузькі днища долин, гірські хребти. Найсприятливішими місцями для заселення були широкі терасові долини рік та міжгірські улоговини. Несприятливі морфологічні, кліматичні умови не притягували у глибину гір, а відсутність великих полонин не давала змоги розгорнути тваринництво, тому поселення, за винятком окремих садіб, розташовували на фізико-географічній межі гір і вирівняного підгір'я [10].

Незважаючи на розвиток агропромислового виробництва, на початку XX ст. гірські райони Українських Карпат усе ще були відсталими аграрними територіями, де населення головно займалося скотарством і лісівництвом. В окремих районах побудовано млини, напівкустарні меблеві майстерні, створено

торгово-кредитні підприємства. Початок ХХ ст. супроводжувався зародженням промисловості (цегельної, нафтопереробної). Багато жителів займалося домашніми промислами на місцевій сировині – ткацтвом, кушнірством, гончарством, виготовленням різноманітних предметів з дерева. Гончарство було поширене від Долини до Косова (косівська, кутівська кераміка). Населення гірських районів Закарпатської області на початку ХХ ст. було частково зайняте в кустарній металургії, а згодом – у деревообробній, цегельно-черепичній промисловості (Хуст, Берегове). Переробки сільськогосподарської сировини майже не вели, частково розвивалася борошномельна і винокурна промисловості [10].

Подальшому розвитку господарства перешкодили Перша та Друга світові війни, що призвели до політичної, соціальної, економічної нестабільності і, як наслідок, – до демографічних змін. Імпульсом для поліпшення демографічних процесів у Карпатському регіоні був інтенсивний післявоєнний розвиток промисловості, що виявився в реконструкції старих та будівництві нових підприємств лісопромислової, нафто- та газопереробної, меблевої, лісохімічної галузей. З урахуванням позитивних моментів розвитку промислового сектора Карпатського регіону треба зазначити, що саме це стало вагомим чинником, що вплинув на процес народонаселення Українських Карпат, збільшення кількості населення, формування певної структури розселення.

Соціально-економічна нестабільність на нинішньому етапі, відсутність єдиної державної політики в галузі розвитку та підтримки гірських територій зумовлюють посилення деструктивних демографічних процесів, що можуть стати незворотними в майбутньому [10].

Висновки

На основі аналізу опрацьованих літературних джерел та власних натурних спостережень можемо припустити, що виникнення, формування, становлення і розвиток малих міст Карпатського регіону, насамперед, пов'язане з виконанням ними рекреаційних функцій, розвитком туристичної діяльності та розвитком різноманітних народних промислів. Заселення Карпатських гір відбувалося здебільшого руслами основних та побічних річок знизу вгору з прикарпатських і закарпатських долин. Крім того, простежено тенденцію виділення зі старих сіл нових, що відобразилося в їхніх назвах. Історія формування малих міст тісно взаємопов'язана з історією розвитку людського суспільства і, особливо, його господарською діяльністю. При побудові перших міст вже суттєво змінювались рельєф, ґрунти та рослинність, а також елементарні ландшафтні комплекси.

Малі міста Українських Карпат відіграють важливе значення в просторовій та архітектурно-містобудівній організації регіону, є необхідним елементом системи розселення, центрами культури, туризму, рекреації, освіти та науки.

Подальшого вивчення потребують різні аспекти функціонування малих міст рекреаційного профілю Українських Карпат і особливості їх архітектурно-планувальної та містобудівної структури.

Список використаних джерел:

1. Габрель М. Просторовий підхід до обґрунтування архітектурних рішень [Текст]: навч. посібн. / М. Габрель, М. Габрель. – Львів: СПОЛОМ, 2016. – 284 с.
2. ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування і забудова територій». Державні будівельні норми України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/b_2_2_12/1-1-0-1802.
3. Дерун Т.М. Проблеми розвитку малих міст в умовах соціально-економічної трансформації українського суспільства [Електронний ресурс] / Т.М. Дерун // Державне управління: теорія та практика. – 2009. – № 2 (10). – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2009_2/
4. Історія заселення Українських Карпат / Н. Калинович, О. Ситник // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. — Л., 2003. — Т. XII: Екологічний збірник. Екологічні проблеми Карпатського регіону. — С. 44-53.
5. Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень; наук. ред. В.С. Кравців. – Львів, 2013. – Том 5. Малі міста / відп. ред. Л.Т. Шевчук. – 2013. – 284 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).
6. Конституція України [Електронний ресурс]: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Верховна Рада України. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/Laws/show/254k/96-vp>
7. Можливість розвитку гірських територій в умовах децентралізації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/293/Mountain-areas.pdf>
8. Мозговий А.А. Функціональний розвиток малих міст в регіональній системі розселення (на прикладі Подільської регіональної системи розселення): автореф. дис .... канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія». – К., 2004. – 21 с.
9. Некос А.Н., Кравченко О.К. Історія формування та сучасні дослідження малих міст. / А.Н. Некос, О.К. Кравченко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Екологія». – № 1104, с. 80-87.

10. Паньків Н. Історико-географічні особливості формування поселенської мережі Українських Карпат / Н. Паньків // Вісник Львівського університету. Серія географічна. - 2009. - Вип. 36. - С. 255-260. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Geograf_2009_36_35

11. Петрук С.Л. Малі міські поселення України: аналіз сучасного соціально-економічного стану та проблем розвитку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/UGJ-2011-4-50_1.pdf

12. Примак К. Актуальні проблеми індустріального розвитку малих міських поселень Рівненської області та шляхи їх вирішення / К. Примак, А. Слащук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Географічні науки. - 2013. - № 6. - С. 117-122. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnug_2013_6_22

13. Смадич І.П. Архітектурна організація об'єктів сучасної рекреації у Карпатському регіоні України : автореф. дис ... канд. архітектури : [спец.] 18.00.01 "Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури" / І.П. Смадич; Івано-Франківський нац. техн. ун-т нафти і газу. – Львів, 2017. – 25 с.

14. Шульга Г.М. Містобудівні основи просторового планування гірських рекреаційних територій (на прикладі Українських Карпат) : автореф. дис. ... д-ра архітектури : 18.00.04 / Шульга Геннадій Михайлович ; Київ. Нац. Ун-т буд-ва і архітектури. – Київ, 2018. – 34 с.

Жирак Р.М.,
Університет Короля Данила, г. Івано-Франковск.

ПРОСТРАНСТВЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ МАЛЫХ ПОСЕЛЕНИЙ РЕКРЕАЦИОННОГО ПРОФИЛЯ УКРАИНСКИХ КАРПАТ. ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.

Рассмотрены исторические аспекты формирования планировочной структуры городских поселений рекреационного профиля в Украинских Карпатах, раскрыто генезис их пространственной организации. Осуществлен анализ предпосылок их исторического и эволюционного развития. Установлено, что возникновение, формирование и развитие малых городов Карпатского региона, прежде всего, связано с выполнением ими рекреационных функций, развитием туристической деятельности и различных народных промыслов. История формирования малых городов тесно взаимосвязана с историей развития человеческого общества и, особенно, его хозяйственной деятельностью. Малые города Украинских Карпат имеют

существенное значение в пространственной и архитектурно-градостроительной организации региона, является необходимым элементом системы расселения, центрами культуры, туризма, рекреации.

Ключевые слова: малые городские поселения, проблемы исторического развития, пространственная организация, рекреация, Украинские Карпаты

R. Zhyrak,
University of King Danylo, Ivano-Frankivsk

SPATIAL ORGANIZATION OF SMALL SETTLEMENTS OF THE RECREATIONAL PROFILE OF THE UKRAINIAN CARPATHIANS. HISTORICAL ASPECT.

Ukrainian Carpathians is a territory with relatively low level of urbanization. That is why small urban settlements determine the nature and level of social development, the location of productive forces, the innovative opportunities for recreational and tourist development of the region.

The Carpathian region is one of the promising regions of Ukraine for the development of the recreation industry. The recreational potential of the region is highly appreciated by leading domestic and foreign scientists. In modern conditions, the development of recreation can rightly be considered a leading direction of social and economic activity of the region. Despite the tendency of development of the tourist and recreational industry in the Ukrainian Carpathians, the intensity of construction of modern recreational complexes in some parts of the Carpathian region, the infrastructure is still underdeveloped, environmental and social and economic problems are aggravated, the aesthetic appeal of natural landscapes is worsening as well.

At present, insufficient attention is paid to the study of spatial organization, architectural and urban planning problems of small cities, which are quantitatively the largest group of cities in Ukraine. The small cities of the recreational profile of the Ukrainian Carpathians are particularly noteworthy. Today, the architectural, planning, urban development, environmental, social and economic situation of most small urban settlements of the Ukrainian Carpathians is difficult. Therefore, for the successful development of the recreational and tourist potential of the Ukrainian Carpathians, it is necessary to identify the problems and weaknesses of the development of such settlements, and to identify ways of their future development.

The article considers historical aspects of formation of town planning pattern of urban settlements of recreational profile in the Ukrainian Carpathians, reveals the genesis of their spatial organization. It analyzes the prerequisites for their historical

and evolutionary development. It is established that the emergence, formation and development of small cities in the Carpathian region is, first of all, connected with the fulfillment of their recreational functions, the development of tourist activities and the development of various folk crafts. The history of small towns is closely linked to the history of human society and, in particular, its economic activities. The small cities of the Ukrainian Carpathians are important in the spatial, architectural and urban development organization of the region; it is a necessary element of the settlement system, centers of culture, tourism, and recreation.

Key words: small urban settlements, problems of historical development, spatial organization, recreation, Ukrainian Carpathians.

REFERENCES

1. Habrel M. Prostorovi pidkhid do obgruntuvannia arkhitekturnykh rishen [Tekst]: navch. posibn. / M. Habrel, M. Habrel. – Lviv: SPOLOM, 2016. – 284 s.
2. DBN B.2.2-12:2019 «Planuvannia i zabudova terytorii». Derzhavni budivelni normy Ukrainy. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/b_2_2_12/1-1-0-1802.
3. Derun T.M. Problemy rozvytku malykh mist v umovakh sotsialno-ekonomichnoi transformatsii ukrainskoho suspilstva [Elektronnyi resurs] / T.M. Derun // Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka. – 2009. – № 2 (10). – Rezhym dostupu : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2009_2/
4. Istoriia zaselennia Ukrainskykh Karpat / N. Kalynovych, O. Sytnyk // Pratsi Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. — L., 2003. — T. XII: Ekolohichni zbirnyk. Ekolohichni problemy Karpatskoho rehionu. — S. 44-53.
5. Karpatskyi rehion: aktualni problemy ta perspektyvy rozvytku : monohrafiia u 8 tomakh / NAN Ukrainy. Instytut rehionalnykh doslidzhen; nauk. red. V.S. Kravtsiv. – Lviv, 2013. – Tom 5. Mali mista / vidp. red. L.T. Shevchuk. – 2013. – 284 s. (Seriia «Problemy rehionalnoho rozvytku»).
6. Konstytutsiia Ukrainy [Elektronnyi resurs]: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 No 254k/96-VR // Verkhovna Rada Ukrainy. - Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/Laws/show/254k/96-vr>
7. Mozhyvist rozvytku hirskykh terytorii v umovakh detsentralizatsii. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/293/Mountain-areas.pdf>
8. Mozghovi A.A. Funktsionalnyi rozvytok malykh mist v rehionalnii systemi rozselennia (na prykladi Podilskoi rehionalnoi systemy rozselennia): avtoref. dys ... kand. heohr. nauk: spets. 11.00.02 «Ekonomichna ta sotsialna heohrafiia». – K., 2004. – 21 s.

9. Nekos A.N., Kravchenko O.K. Istoriia formuvannia ta suchasni doslidzhennia malykh mist. / A.N. Nekos, O.K. Kravchenko // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriiia «Ekolohiia». – № 1104, s. 80-87.

10. Pankiv N. Istoryko-heohrafichni osoblyvosti formuvannia poselenskoї merezhi Ukrainykykh Karpat / N. Pankiv // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia heohrafichna. - 2009. - Vyp. 36. - S. 255-260. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Geograf_2009_36_35

11. Petruk S.L. Mali miski poselennia Ukrainy: analiz suchasnoho sotsialno-ekonomichnoho stanu ta problem rozvytku. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/UGJ-2011-4-50_1.pdf

12. Prymak K. Aktualni problemy industrialnoho rozvytku malykh miskykh poselen Rivnenskoї oblasti ta shliakhy yikh vyrishennia / K. Prymak, A. Slashchuk // Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Heohrafichni nauky. - 2013. - № 6. - S. 117-122. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnug_2013_6_22

13. Smadych I.P. Arkhitekturna orhanizatsiia obiektiv suchasnoi rekreatsii u Karpatskomu rehioni Ukrainy : avtoref. dys ... kand. arkhitektury : [spets.] 18.00.01 "Teoriia arkhitektury, restavratsiia pamiatok arkhitektury" / I.P. Smadych; Ivano-Frankivskiy nats. tekhn. un-t nafty i hazu. – Lviv, 2017. – 25 s.

Shulha H.M. Mistobudivni osnovy prostorovoho planuvannia hirskykh rekreatsiinykh terytorii (na prykladi Ukrainykykh Karpat) : avtoref. dys. ... d-ra arkhitektury : 18.00.04 / Shulha Hennadii Mykhailovych ; Kyiv. Nats. Un-t bud-va i arkhitektury. – Kyiv, 2018. – 34 s.